

DR. GAAL GYÖRGY

BRASSAI SÁMUEL,
A SZANSZKRIT NYELV TANÁRA

Az óind irodalom, a brahmanizmus, hinduizmus és buddhizmus szakrális nyelve, a szanszkrit a XVIII. század végén, az indológia kialakulásával egy időben vált ismertté Európában. Tudományos kutatásának kezdetét a walesi származású brit jogász, William Jones (1756–1794) nevéhez szokták kötni, aki az indológia atyja is. Főbíróként került Kalkuttába, s itt tudományos céllal 1784-ben megalapította a Bengáli Ázsiai Társaságot. Ő ismerte fel a szanszkrit rokonságát a göröggel, latinnal, góttal és a kelta nyelvekkel. Az első tényleges szanszkritológus szintén egy Indiába vezényelt jogász lett: Thomas Henry Colebrooke (1765–1837). Kiadta Pánini Kr. e. V. századból származó, a szanszkrit nyelvet kodifikáló nyelvtanát, valamint a VI–VIII. században élt Amarasinha szinoníma-szótárát, az *Amarakósát* (Halhatatlan kincs). Ezután a szanszkrit-kutatás egyre inkább Európába tevődött át. A Schlegel-fivérek indították meg az összehasonlító nyelvészeti kutatást. August Wilhelm Schlegel (1767–1845) már az indológia professzora volt a bonni egyetemen 1819-től. A berlini egyetemen Franz Bopp (1791–1867) lett a keleti irodalom és általános nyelvészet tanára 1825-ben, az ő nevéhez fűződik az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány megalapozása: 1816-ban megjelent művében a görög, latin, perzsa és germán nyelvek ragozási rendszerét vetette össze a szanszkritével. Szanszkrit nyelvtant is írt (1834). Hermann Brockhaus (1806–1877) 1839-től jénai majd lipcsei orientalista egyetemi tanár tudományos rendszert alkotott a szanszkrit művek latin betűs átírására (1841). Ezután már Európa rangosabb egyetemeinek többségén létesült orientalisztikai, indológiai, összehasonlító nyelvészeti vagy éppen szanszkrit tanszék, amelyek professzorai szanszkrit nyelvtanokat, szótárakat állítottak össze, átírva, gyakran fordítással kísérve kiadták a szanszkrit irodalom alapvető műveit. Megírták a szanszkrit irodalom történetét, és közben a nyelvhasznításban is jeleskedtek.

A XIX. század közepének rangos szanszkritológusai közül kiemelkedik Theodor Benfey (1809–1881), a göttingeni egyetem professzora 1834-től. Számos szanszkrit mű tolmácsolása mellett elkészítette a szanszkrit nyelv kétkötetes „kézikönyvét” (1852–1854). Két német tudós Angliában jutott tanszékhez. Friedrich August Rosen (1805–1837) a londoni egyetem tanára lett, a Rig-véda első európai, magyarázattal kísért kiadása (1838) fűződik nevéhez, Max Müller (1823–1900) pedig Oxfordban kapott katedrát, ő a Rig-védát angolra fordította, s megírta a szanszkrit irodalom angol nyelvű történetét (1859). A legimpozánsabb szótár összeállítása Otto Böhtlingk (1815–1904) Szentpéterváron tevékenykedő és Rudolf Roth (1821–1895) tübingeni orientalista nevéhez fűződik:

híres *Sanskrit-Wörterbuch*uk 1852 és 1875 között jelent meg hét tekintélyes kötetben. Böhtlingk egy háromkötetes, 7613 szanszkrit szótást felölelő gyűjteményt (*Indische Sprüche*, 1863–1865) is közzétett.

Magyarországon a szanszkrittal foglalkozó első nyelvészek a német egyetemekeket járt, protestáns kollégiumokban oktató tanárok sorából kerültek ki.¹ Beregszászi Nagy Pál (1750–1828) sárospataki tanár, a Göttingai Tudós Társaság tagja Bopp nyomán ír tanulmányt a *Sanskrit nyelvről* (Tudományos Gyűjtemény, 1821) címmel. Petz Lipót (1794–1840) soproni evangélikus tanár és lelkész a szanszkrit és török nyelv magyarral való rokonságát vizsgálta (uo. 1833). Szintén a Tudományos Gyűjteményben Vörösmarty Mihály német fordítás alapján szanszkrit verseket tolmácsolt (1831). Réső Ensel Sándor (1787–1860) ügyvéd *A szanszkrit nyelv ismeretéről* értekezett a Tudománytárban (1837).

Az első tényleges szanszkritológusunk, Tamaskó István (1801–1881) pozsonyi születésű, ottani evangélikus tanár volt. Göttingeni tanulmányai végén írta meg latin nyelvű disszertációját a szanszkrit nyelv eseteiről (1831). 1860-ban véda-himnuszokat jelentetett meg latin tolmácsolásban, magyarra fordította a *Hitópadását* és a *Dhammapadamot*, de ezek kéziratban maradtak.

A kollégiumok teológiai tanfolyamának és a papi szemináriumoknak a tanárai rendszerint valamelyes orientalisztikai műveltséggel is rendelkeztek, a keleti nyelvek közül a hébert tanították. A pesti egyetemen is sokáig csak a teológiai oktatás keretében szerepelt a héber nyelv. Márpedig ha ez az egyetem versenyképesé akart válni, a keleti és az összehasonlító nyelvészeti tárgyaknak is tanszékeket kellett felállítani. Az ilyen irányú fejlesztés a kiegyezés táján kezdődött. Az első orientalista, a sémi nyelvek tanára, Hatala Péter (1832–1918) még a teológiai oktatók sorából került ki. Előbb az esztergomi papnevelő, majd a pesti teológiai kar professzora. 1866-tól önállóul tanszéke, utóbb már a bölcsészeti karhoz kapcsolódik. 1874-ben Hatala vallását is megváltoztatja: unitárius lesz. 1872-ben már magántanára is van a sémi nyelvészetnek Goldzieher Ignác személyében. A keleti nyelvek első magántanára 1865-ben Vámbéry Ármin lesz, aki 1868-ban nyilvános rendkívüli tanárként rendszeresített tanszékhez jut, 1870-ben pedig a „keleti nyelvek és irodalmak” rendes tanáraként sorolják be. Az altáji összehasonlító nyelvészet első magántanára (1868) Budenz József, aki 1872-ben jut egyetemi tanszékhez.² Míg Vámbéry – bár hatáskörébe tartoznék – nem foglalkozik a szanszkrittal, addig Budenz tanulmányt ír a szanszkrit hangrendszeréről (*Magyar Nyelvészet*, 1858). Vámbéry mellett azonban magántanárként működik a berlini, tübingeni és bécsi tanulmányok során szakosodott Mayr Aurél, „a szanszkrit és zend, úgy az összes indogermán összehasonlító nyelvészet” képesített előadója.

¹ A magyar előzményekről tájékoztat: *A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudományok művelése hazánkban*. Székfoglaló Bartal Antal [evelező] tagtól. Budapest, 1874.

² A Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Személyzete 1867-68–1874-75.

Pesten aligha hallottak róla, hogy Kolozsvárt is él egy szanszkritológus, a már akkoriban polihisztorként emlegetett Brassai Sámuel. A forradalom leverését követő tízévi pesti bujdosás után 1859 óta újra Kolozsvárt tevékenykedik. Eleinte az Unitárius Kollégiumban a görög és héber nyelvek tanára, s mellette a megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület múzeumi öre, utóbb igazgatója. 1862-ben lemond a kollégiumi tanárságról, de 1870 táján már úgy érzi, hogy a múzeumi munka önmagában nem elégíti ki. Vagy tíz tudományágat művelt, köztük a nyelvészetet is, kitűnő német és francia nyelvkönyveket írt. Inkább csak környezete tarthatta számon, hogy autodidakta módon a szanszkritot is elsajátította.

Roszzul esett neki, mikor – bizonyára a sajtóból – értesült róla, hogy a pesti egyetemen betöltötték a szanszkrit (pontosabban a „keleti nyelvek és irodalmak”) tanszéket, s őt még csak nem is értesítették. Erre utal levele³, amelyet ekkor írt a kor vezető irodalomtörténészének, Toldy Ferencnek, aki az egyetemen is e tárgy professzora volt:

*Kolozsvárt, jún. 16. 1870.
Tisztelt Barátom!*

[...]

Hanem engedj meg nekem ez alkalommal egy bizalmas szót. Én Pesten az 50-es években és éveimben, nyelvhasonlítás kedvéért, megtanultam annyira, amennyire a sanskrt nyelvet. Minthogy pedig előttem a nyelvnek, mint csupán nyelvnek korlátolt becse van, mihelyt annyira juthattam, hogy a megértés nehézsége az élvezetet nem gátolta, igyekeztem megismerkedni e nemzet nyelv[e] irodalmával is. E végre a segédeszközöket legnagyobbára a saját pénzemen kellett megszerezni, mert Pesten biz' akkor még nagyon kevés volt, s még most is a Pulszky ajándéka után van nekem egyedül annyi, amennyi Pesten, de nem mint doublet, hanem kiegészítőleg. Így ellátva elolvastam: négy jókora chrestomatiát, a Mahabharata külön kiadott epizódjait, melyek közül kettő (Nalus és Bhagavadgita) jókora könyvek. A második nagy eposnak, a Rámájának 3 első könyvét; a drámák közül a legjelentősebb ötöt, a Hitopadesát és a számvetést tanító Lilavatit.

Azt hiszem: ezekből meríthettem legalább oly s annyi ismeretét a nyelvnek, amilyennel magyar ember dicsekedhetik.

Eredményeül közöltem Pesten egy fordítmányt (Kauda) valamelyik hírlapban, s – jelesen az igeidők elemzésében – összehasonlításokat tettem, melyek a tárgyat sokkép világosították. – Még hozzá kell tennem, hogy számos élő embertől tehetnék bizonyosságot, kiket egy s más idegen nyelv értésére tuto, cito et jucunde [teljesen, gyorsan és vidáman] segítettem. S általában, mint tanító, nem éppen vagyok rossz hírben. Nos, hát én abban a téves hitben leledzettem, hogy

³ Idézi Boros György: *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 215–216.

az oktatásügyi miniszternek arról, hogy valaki egy ily ritka tárgyban tanulmányokat tett, lehetne sejtelme, még úgy is, ha nem volna Akadémia elnöke és nem ismerne személyesen. E balhiedelemben pirulva vallom meg, némi kis remény villant meg bennem, midőn a pesti egyetemenél a sanskrit tanszék felállításáról olvasván a hírt, hogy netalán engem is megpróbáltak, éreznék-e erőt és bátorságot a nevezett tanszék betöltésére.

De ez, persze, nem történt meg, nemcsak, hanem oly obscurus nevet hallottam emlegetni, hogy az a mellőzésemet még érzékenyebbé tette. Mégis, ha pl. Mátyás Flóriánról lett volna szó, mint akinek köszönhetem a legelső segédeszközt tanulmányaimhoz – nem bámulnék.

Sapientis satis! [A bölcsnek elég!] – Közleményem minden esetre a magyar irodalom egyetlen egy historikusának adatul fog szolgálni, mikép becsülte és jutalmazta az első magyar miniszterium az irodalmi törekvést és kultúrai kezdeményeket. Még újabb bizonyosságául a „*tantaene animis caelestibus irae*”-nek [ekkor az égiek lelkében a harag⁴].

Élj boldogul, kívánja
Brassai s.k.

A keserű hangú levél báró Eötvös Józsefet vádolja mellőzésével. Ő volt ekkoriban a miniszter és az akadémiai elnök. De még ha ismerte is Brassait, akkor sem valószínű, hogy szanszkrit tudását számon tarthatta. Mert aligha olvasta nyelvészeti tanulmányait, s még kevésbé valószínű, hogy *Kauda*-fordítását látta abban a pesti lapban, amelyet Brassai sem tud hirtelenjében megnevezni. Különben is az egyetem rendkívüli tanára természetszerűleg lépett át a rendes tanárok sorába. Hanem a levél érdekes, mert elárulja, hogy Brassai mikor és hogyan tanult meg szanszkritul, miket olvasott, miként gyűjtötte ritka értékes szanszkrit könyvtárát. Az említett Mátyás Flórián (1818–1904) jogász, pécsi katolikus főgimnáziumi tanár a nyelvhasonlítás terén tűnt ki, támadta a finnugor rokonság elméletét.

Brassai nyelvtelhetségnek tekinthető. A legtöbb nyelvet autodidakta módon sajátította el. Eredeti módszerével másokat is hamar rávezetett az idegen nyelvek használatára. Első életrajzírója, Kőváry László szerint „a fűvészet után a nyelvészet terén jelenik meg mint mester. Ismerte a világ mindama nyelvét, melyeknek irodalma számottevő. Beszélte a latin, a német, francia és angol nyelvet, értette az orosz, török, román, héber és szanszkrit nyelvet, fordított görögből, latinból, franciából, orszból, egyes munkáit németül is megírta, a magyarral együtt tíz nyelv birtokában volt.”⁵ Bár nem járt külföldi egyetemekre, a nyelvészkedést felsőfokon

⁴ Vergilius *Aeneis*éből vett szállóige: I. ének 11. sor. (Lakatos István fordításában: „Ekkora hát a harag kebelében az égnek?” *Vergilius összes művei*. [Budapest], 1967. 105.)

⁵ Kőváry László: *A száz évet élt Dr. Brassai Sámuel pályafutása és munkái (1797–1897)*. Kolozsvár, 1897. 66.

művelte. Hihető, hogy az 1860-as években nem akadt nála képzetesebb szanszkritológus Magyarországon. Ha 1870-ben ezt még nem vették is tudomásul a fővárosban, pár év múlva már egyetemi szinten taníthatta a szanszkritot.

1872-ben felállították az ország második tudományegyetemét Kolozsváron. Ennek előkészítése még Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződik, de a tanszékek betöltése már Trefort Ágost minisztersége idején történik. Brassai – magas kora ellenére – pályázott a meghirdetett tanári állásokra, s bizonyára több tanszéket is megjelölt.

Ezzel aztán rosszul járt, mert sorra betöltötték azokat a tanszékeket, amelyekre volt kellő felkészültségű jelölt. Brassait ott vették igénybe, ahol hiány mutatkozott. Így nevezték ki az elemi mennyiségtan katedrára.⁶ Kétségtelenül volt ilyen irányú tudományos munkássága. Az akadémiában is megválasztásakor, 1837-ben a Matematikai és természettudományi osztály tagja lett. 1864-ben aztán áttették a Bölcsészeti osztályba. Az egyetem megnyitásakor rögtön prorektorul választották. Tizenegy évi egyetemi pályafutása alatt volt rektor (1879/80), másodízben prorektor (1880/81), dékán (1875/76) és prodékán (1876/77). Dékánként, bár a Természettudományi Kart vezette, az év végi díjkiosztó ünnepségen *A klasszikus nyelvek tanításáról*⁷ olvasott fel értekezést. Mert ekkor készültek a középiskolák tantervében a klasszikus nyelvek óraszámát csökkenteni. Ő is elfogadta ennek szükségességét: szerinte a latint és a görögöt kis óraszámban praktikus szempontból kell tanítani, oly mértékben, hogy lehetővé tegye az ókori szerzők olvasását.

Hanem az egyetemi matematika-oktatás nem túlságosan elégitette ki Brassait, főleg az egyetemhez fűzött reményeit. E szakra aránylag kevesen iratkoztak be, főleg olyanok, akik tanári diplomát akartak szerezni, nem pedig kutató hajlamúak, jövődöntő tudósok. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Brassai már 1874-ben megpróbálta magát áthelyeztetni a még betöltetlen földrajz tanszékre. Ide azonban rövidesen Ternér Adolfot nevezték ki. Hogy mégis érdeklődő hallgatókat vonzon maga köré, s nagy műveltségét inkább gyümölcsöztető előadásokat tarthasson, folyamodott a szanszkrit nyelv előadási jogáért. Önálló tanszéket e tárgynak nem kérhetett, de magántanári előadások tartására feljogosították. Az 1875/76-os tanév végén Entz Géza rektor jelentette: „az év folyamán szaporodást nyertek az egyetemünkön képviselt tudományszakok az által, hogy dr. Brassai Sámuel mennyiségtan-természettudomány karbeli ny. r. tanár a szanszkrit nyelv és irodalomból tartandó előadásokra jogosíttatott.”⁸ Maga Brassai inkább a „szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány” megnevezéssel illette kétórás kurzusát. A polihisztor monográfusa, Boros György megállapítja, hogy Brassai „a szanszkrit ta-

⁶ Egyetemi pályafutásáról bővebben lásd Gaal György: *Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem*. In: Uő.: *Egyetem a Farkas utcában*. Kolozsvár, 2001. 179–197.

⁷ Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1875–76. Fasciculus II. 7–33.

⁸ *Az egyetem története 1875-76-ban*. Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1876–77. Fasciculus I. 6.

nításával az egyetem szintjét igyekezett emelni”.⁹ Európai viszonylatban kétségtelenül nagy előrelépést jelentett a fiatal kolozsvári egyetemnek, hogy a szanszkritot is felvehette tantárgyai sorába.

Lehet, hogy a hirdetőtáblán már az 1875/76-os tanév második szemeszterétől meghirdette szanszkrit kurzusait Brassai, a nyomtatott tanrendben¹⁰ csak az 1878/79-es tanév első félévétől bukkan fel „A szanszkrit nyelv elemei, nyelvészeti hasonlításokkal kísérve” megnevezésű heti kétórás tantárgy. A második félévben is ezt folytatja. A következő, 1879/80-as tanévnek csak az első felére hirdet órát: „Sancrt nyelv és irodalom ismertetése és az általános philológiára alkalmazása”. 1880/81-ben „Sancrt nyelv: »Nalas« költői beszély magyarázata” mindkét félév anyaga. 1881/82-ben is ezt folytatja, csak most a „Nalopakhyanam” (=Nala-rege) címet adja meg. A második félévben egy három szemeszterre terjedő kurzust kezd „Szanszkrit nyelv és általános nyelvtudomány” címmel. Közben 1883 nyarán Brassait teljes egyetemi tanári fizetéssel és királyi tanácsosi címmel kitüntetve nyugdíjazzák.¹¹ A matematika tanszéken helyettesítik, majd 1884-től Réthy Mór lesz az elemi mennyiségtan tanára. A szanszkrit előadását azonban meghagyják Brassainak. 1883/84 első szemeszterére „Szanszkrit nyelv és hasonlító nyelvészet” címmel hirdet kurzust. A következő tanév, 1884/85 második félévében tűnik fel utoljára a polihisztor neve a tanrendben: előadása az „Összehasonlító nyelvtan és nyelvphilosophia” címet viseli. A meghirdetett kollégiumok címei sejtetik, hogy Brassai nem annyira a szanszkrit nyelvet tanította óráin, hanem azt az összehasonlító nyelvészet tanításához használta fel. Általános nyelvészeti kérdéseket tárgyalt. Az irodalomolvasás talán csak egyetlen műre, a *Nala és Damajanti* című kiseposzra terjedt ki.

A „szanszkrit-órák” emlékéért Boros György egy régi hallgató vallomásával is felidézi: „Mikor én az egyetemre jártam, Brassai bácsi már nyugalmazott egyet[emi] tanár volt. Hanem azért mégis tartott egy líceumi előadást egy évig. Én is eljártam erre, mint minden olyanra, hol nem kell fizetni. A nyelvészet filozófiáját vette elő és magyarázta. Volt erről egy nyomtatott könyv is. Ezt hozta magával. Én azt hittem, hogy ezt a könyvet, úgynevezett tankönyv gyanánt [használja], ti. ő is tanul belőle, meg mi is tanulunk. De nem úgy volt. Az előadás egy kerek hétig a vezérfőnöknek csak a címlapjáról szólt. Le is szedte róla a keresztvizet alaposan”. Borbély György (1860–1930) tordai majd zalaegerszegi latintanár, sportember soraihoz Boros hozzászeli: „Ezt a tudományos időtöltést mértékfelett élvezte Brassai, mert 8–10 hallgatója mindig volt. Többen hallgattuk nem egyetemi hallgatók is.”¹² Boros akkoriban az unitárius teo-

⁹ Boros György: *I. m.* 220.

¹⁰ A kolozsvári Magyar királyi Tudományegyetem tanrendje 1876–77 első félévétől 1884–85 második félévéig.

¹¹ *Az egyetem története 1882-83-ban.* Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1883–84. Fasciculus I. 7.

¹² Boros György: *I. m.* 226.

lógiaára járt. Lapalji jegyzetben azt is tisztázza, hogy a bíráló alá vett kötet az akkori idők egyik vezető fővárosi klasszika-filológusának a munkája: *Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba különös tekintettel a klasszikus nyelvekre*. (E. Egger nyomán dolgozta Bartal Antal. Budapest, 1883.) A másfél száz lapos kötetéről igen alapos elemzést is közölt Brassai, s rámutat, hogy sem fordításként, sem pedig átdolgozásként nem állja meg a helyét.¹³

Brassai kéziratának nagy része az Unitárius Kollégium könyvtárába került, s közöttük néhány szanszkrit iromány is található.¹⁴ Sem ezek eddigi katalogizálói, sem alulírott nem ismeri a szanszkrit nyelvet, így csak hozzávetőleges véleményt lehet mondani ezek tartalmáról. Szanszkrit jegyzetek a címe három kis füzetnek. Ezeket egykor neki küldött iratok hátlapjára, borítékokra írta, így a postai pecsétekből kideríthetően az 1880-as években keletkeztek. Utólag a könyvtár köttette be őket. Egyértelműnek tűnik, hogy ezek a latin betűkkel írt szanszkrit szó- és szövegmagyarázatok Brassai órára való készülésének emlékei. Az egyikben a *Kamandakuja rutisastra* (72 l. jelzete: Ms. U. 1257.), a másikban a *Nala* (72 l. jelzete: Ms. U. 1520/A), a harmadikban pedig a *Malavikagnimitra* (49 l. jelzete: Ms. U. 1588) című művet kommentálja. Bár közülük csak a Nala címe szerepel a meghirdetett előadások sorában, nem kizárt, hogy a másik két művet is tárgyalta óráin, vagy legalább készült előadásukra. Fennmaradt még egy külön kis kötet: tulajdonképpen vonalas füzet, amelybe belemásolta a *Lilavati* latin betűkre átírt szövegét. Ez a matematikai mű sok mértani ábrát is tartalmaz. Lehet, hogy maga Brassai készítette az átírást, de az sem zárható ki, hogy nem tudta megszerezni az átírást tartalmazó kötetet, s ezért lemásolta. Ezzel a művel inkább matematikusként foglalkozhatott (127 l. jelzete: Ms. U. 2007.). Az 1520/A jelzetű kézirathoz két másik kéziratrészt is csatlakozik: az 1520/C számunkra érdektelen növénytanijegyzet, s összeékelődik az 1520/B-vel, mely egy 6275 szót értelmező szanszkrit–magyar szótár. Címként feltűnik az *Indische Sprüche* beírás, amely alighanem Böhntlingk híres szólásgyűjteményére utal, annak szókincsét dolgozhatja fel.

Már utaltunk rá, hogy Brassai egyetemi szanszkrit-tanári megbízatása előtt nem sok jelét adta e nyelv ismeretének. Ő maga egy ma már fellelhetetlen fordítására hivatkozik. Ellenben most, hogy tanítani kezdi a nyelvet, aktivizálódik tudása. Ráadásul ekkorra már egy újabb nemzedék is jelentkezik, mely külföldi tanulmányokat követően megkezdte a szanszkrit művek magyar tolmácsolását. Tehát vitapartnere is akad.

Két kolozsvári folyóiratban közöl szanszkrit vonatkozású anyagot. Egyik a Meltzl Hugóval közösen szerkesztett *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*

---

¹³ *Ismerkedjünk!* Az Erdélyi Múzeum-Egylet Bölcsészeti-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának kiadványai [Erdélyi Múzeum] I. köt. (1884) 216–234.

¹⁴ Vö. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. I–II. Compiled by Elemér Lakó. Szeged, 1997.

(*Acta Comparationis Litterarum Universarum*), a világ első összehasonlító irodalmi folyóirata. Ennek 1877-es első évfolyamában a szanszkritot csak érintő könyvismertetést közöl: Szentkatolnai Bálint Gábor kis kötetét – *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén* (Budapest, 1877) – ismerteti. Bálint a magyar nyelv mongol eredetét bizonygatja. Brassai nem foglal állást, maga a cím is ezt fejezi ki: *Fennice aut Mongolice?*¹⁵ Sőt a bevezetőben kissé gúnyosan említi, hogy az Akadémia, a magyarok legmagasabb nyelvi törvényszéke a finn eredet mellett döntött. Van azonban ellentábor is, ezek érveit szintén meg kell hallgatni. Az unitárius hitre tért Bálint Gábort utóbb Brassai Kuun Gézával és Jakab Elekkel együtt támogatta, hogy elnyerhesse 1893-ban a kolozsvári egyetem akkor létesített ural-altáji összehasonlító nyelvészeti tanszékét. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 1879-es évfolyamában a pisai egyetem szanszkrit tanárának, Emilio Tezának egy szanszkrit–olasz fordításkötetét méltatja dicsőítőleg: *Canakyae sententiae in Tezas neuer Ausgabe*.¹⁶ A folyóiratnak volt még egy orientalista munkatársa, a berlini egyetem professzora, Wilhelm Schott személyében.

A leginkább az *Erdélyi Múzeum* hasábjain csillogtatta meg Brassai szanszkrit tudását. Itt jelent meg „fordításkísértménye” *A Hitopadeša bevezetése és első meséje*¹⁷ címmel. A négyoldalas Előszóban vázolja a szanszkrit-filológia kibontakozását. Itt állapítja meg: „ma már, mintegy 90 év alatt, a sanskrt nyelvészeti irodalom annyira meggyarapodott, hogy bátran kiállhatja a versenyt a classicaival, nyelvtanok, szótárak, kiadványok és szövegkritika tekintetében”. Aztán a szanszkrit irodalom fő korszakait is felvázolja. Maga a fordítás kilenc oldalt tesz ki, mint a cím (Hitopadeša = jó tanács) jelentéséből is kitűnik, jó tanácsok, bölcs mondások sorozata a mű. Bizonyára kötetben szándékozott kiadni Brassai a teljes fordítást. Minthogy erre nem került sor, Fiók Károly (1857–1915) fiatal szanszkritológus, későbbi debreceni kollégiumi tanár büszkélkedhetik az első tolmácsolás-kötetekkel. 1885-ben jelent meg a Kisfaludy Társaság kiadásában a *Nala és Damajánti. Hindu rege a Mahâ-Bhâratából* című fordítása. Némethi Géza az *Egyetemes Philologiai Közönyben*¹⁸ közölte róla elég elismerő-biztató ismertetést. Egy évre rá Brassai is nagyító alá vette a kötetet az *Erdélyi Múzeum* hasábjain¹⁹, s több mint harminc oldalon át közölte észrevétele-

¹⁵ *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 1877. ápr. 15. 145–147.h.; Újra közölve: Hugo Meltzl–Samuel Brassai: *Acta Comparationis Litterarum Universarum. Jahrgang I. (1877)* Neu herausgegeben von Horst Fassel. Cluj-Napoca–Klausenburg, 2002. 110–111. A német nyelvű cikknek latin a címe. Jelentése: Finn avagy mongol (eredetű)? Az utóbbi újraközlésnél *aut* (vagy) helyett a téves *auf* szót nyomtatták a címbe.

¹⁶ Uo. 1879. ápr. 30. 130–132.h. Az ismertett kötet eredeti címe: *Laghucánakyam. Sentenze de Visnugutto figlio di Cianaco il furbo publicate sul codice Galaniano*. Pisa, 1878.

¹⁷ *Erdélyi Múzeum* I. köt. (1884) 77–89.

¹⁸ *Egyetemes Philologiai Közöny* X. évf. (1886) 331–338.

¹⁹ *Erdélyi Múzeum* III. köt. (1886) 314–347.

it, helyesbítéseit. Itt magyarázta el, hogy a szanszkritban két *r* hangzó van, s szerinte a szanszkrit a helyes alak. Sorait így végzi: „kimondom azt is, hogy a gáncsolt hibák legnagyobb részét gondatlanságnak és elsietésnek tulajdonítom. Higgye el ford[ít]ó, hogy nekem bármely észrevételem több gond és megfontolásba került, mint neki 10 slóka lefordítása.” Utóiratban említi, hogy közben megjelent a Nala egy újabb fordítása, Michalek Manó egri jogakadémiai tanártól (Eger, 1886), s ezt ő „jóval derekasabb” munkának tartja.

Fiók Károly az *Egyetemes Philologia Közlöny*ben válaszol „Brassai Sámuel úrnak.”²⁰ Szerinte a bíráló annyi mindent összehord, hogy azt rendbe szedve is nehéz megválaszolni. Sorra veszi a hangtani, mitológiai, magyar nyelvi és szanszkrit nyelvi észrevételeket. Hangsúlyozza, hogy nem nyelvészeknek, hanem a szélesebb közönségnek készítette fordítását. Kissé gúnyosan szól a polihisztor nyelvtudásáról: „Miért említsem, hogy tetszeleg folyvást szanszkrit ismereteivel magának? És miért mellé azt, hogy mihelyt kilép a könnyű olvasású hindu eposz és a »Panyecatantra« (tanulságos meséket tartalmazó művecske) köréből, legott orrára esik. Lepke a gyertya körül”. Rámutat, hogy a Brassai hangoztatta műfordítási elvek mellett „nincs ember, aki egy élet folyamán 10 sort híven le tudna fordítani”. Nem találtuk nyomát, hogy Brassai viszontválaszt írt volna. De még abban az évben ismertette Fiók újabb fordításkötetét *A magyar Sakuntala*²¹ címmel. Mintha kissé fékezne tollát és indulatát, mikor megálapítja: „a fordítás legnagyobb részt tűrhetőbbnek ütött ki, mint ahogy reménylenem lehetett”. De azért a hibák felsorolásáról nem mond le.

Brassai szanszkritológiai munkásságának aránylag kevés írásos nyoma maradt, annál beszédesebb viszont könyvtári hagyatéka. 1870-ben írt, fentebb idézett levelében is úgy nyilatkozik, hogy neki gazdagabb a témába vágó könyvtára, mint a fővárosiaké. Ezt a könyvgyűjteményt haláláig használta Brassai. Utolsó éveire vonatkozó visszaemlékezések szerint naponta foglalkozott matematikával, s olvasgatott szanszkrit kötetéből, hogy frissen tartsa tudását. Felméri Lajos cikkben²² utal rá, hogy Brassai reggelente a napállásból kiszámítja a pontos időt, s beállítja óráit, majd írotábláján algebrai és geometriai feladatokat old meg, ezt követi a szanszkrit és keleti irodalmak olvasása eredetiben, csak ez után jön az írás, kritikák megfogalmazása. Petelei István is említi²³, hogy Brassai keze ügyében szokott lenni egy-egy szanszkrit verseskönyv meg egy számoló palatábla. Gazdag könyvgyűjteményét az Unitárius Kollégium nagykönyvtárára hagyta, ahol külön polcon²⁴ tárolták ezt a ritka kincsnek tartott szanszkrit vonatkozású anyagot. A Brassai-könyvtárnak több kéziratos kataló-

²⁰ F. K. [Fiók Károly]: *Pár szó egy megkésétt „Könyvismertetés”-hez*. Egyetemes Philologiai Közlöny XI. évf. (1887). 419–432.

²¹ Erdélyi Múzeum IV. köt. (1887) 394–423.

²² *Brassai otthon*. Kolozsvár 1890. máj. 24.

²³ Sz-g. [Szúnyog = Petelei István]: *Brassai Sámuel*. Kolozsvár 1890. máj. 7., máj. 8.

²⁴ „14. téka II. polca”

gusa is készült: van közöttük polclajstrom és betűsoros jegyzék.²⁵ Mi a két leg-részletesebbnek tűnő jegyzékből másoltuk össze a Sanskrit könyvtár című fejezetet, és közöljük a függelékben. Úgy tűnik, hogy a /B jelzetű lajstrom az első összeállítás, ezt ceruzával javígtatták, s utána írták át a teljes leltárba, mely Ms.U 1698/A jelzet alatt található. Más lajstromban nem pont ezek a művek szerepelnek e témakörnél. Már e listán is néhol jelzett, hogy egy-egy mű hiányzik, szakember hosszas munkával tudná csak ellenőrizni, hogy ma mi található meg e kötetekből a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, ahova az Unitárius Kolégium nagykönyvtárát beolvasztották.

A 87 címet, de jóval 100 feletti kötetet tartalmazó jegyzéket valószínűleg diákok állították össze a XIX. század végén vagy a XX. század elején. Nem sok fogalmuk lehetett a szanszkritről, de a bibliográfia szabályairól sem. Talán egy tanár is átnézte a pizskozatot. Az újabb átmásolásakor itt-ott hibák csúsztak be. Látszik ez például az angol címeknél. A jegyzék mégis képet nyújt a gyűjtemény méreteiről és jellegéről. A XIX. század szanszkritológiájának alapvető műveit Brassai minden bizonnyal jórészt beszerezte. A legkorábbi két kiadvány 1828-ból (10. sz.) és 1829-ből (28. sz.) származik. A legutolsó kettő 1889-ből (45. és 68. sz.). A század első feléből 27 mű való, a másodikból a többi. Ez már azért is figyelemre méltó, mert Brassai pesti éveiben, tehát 1850 tájától kezdte gyűjteni a szanszkrit műveket, a korábbi alapvető munkákat bizonyára megrendeléssel, antikváriumokból szerezte be. Azután már nyomon követhette az újabb kiadványok megjelenését, amint a szaksajtó beszámolt róluk. A gyűjteményben a szanszkrit irodalom minden jelentős műve megtalálható, gyakran több kiadásban, néha kommentálva, fordításokban is. Kézikönyvek, szöveggyűjtemények, nyelvtanok és szótárak sorát szerezte be. A század legnagyobb orientalista filológusai szerepelnek a szerzők, fordítók között. Itt csak két ritka értékes művet emelünk ki: a Mahabharata 14 kötetes kereszt-folió-kiadását (7. sz.), illetve Otto Böhtlingk és Rudolf Roth Szentpéterváron megjelent hétkötetes szanszkrit-

---

²⁵ A 14. jegyzetben említett katalógus szerint a következő kéziratos Brassai-könyvtár jegyzékek találhatóak a gyűjteményben: **1693.** Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Augusztinovic Pál és angol-amerikai hitrokoni[n]k könyvtárának Polcz-lajstroma. (A Brassai-hagyaték az 1–144. lapon található, a 14. téka II. polcán csak 49 kötetet vesz leltárba.); **1697.** Brassai Sámuel könyvtárának betűsoros lajstroma. (Egyes műveket besorol, másoknál utal: „lásd Sanscrit”. A *Sanscrit irodalom* címszónál ez olvasható: „(eredeti szöveg és fordításai, grammatica és chrestomathia) a 14^{ik} téka II^{ik} polcán, több darab”); **1698/A** A Brassai Sámuel-féle könyvtár betűsoros lajstroma. (Ez a 41 lapos bekötött katalógus tűnik a legteljesebbnek, ezért ennek fejezetét közöljük a függelékben.); **1698/B** Brassai Sámuel könyvtárának lajstrom-töredéke. (Pár lap, köztük a szanszkrit könyvek javígtatott listája, valószínűleg az előbbi lajstrom pizskozata, bár más kéz írta.); **1910.** Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke (összetekert ívek, töredékes jegyzék).

szótárát (60. sz.).²⁶ E töredékeiben még meglévő gyűjteményt érdemes lenne szakembernek is megvizsgálnia.

A 90-es éveiben járó Brassai a vallások eredetével, rendszerével is foglalkozott. A buddhizmusról előadást tartott a Dávid Ferenc Egyletben, majd ennek szövegét közölte a *Keresztény Magvetőben*.²⁷ Reméli – mint unitárius –, hogy a legkevesebb előítéllettel szólhat a tárgyról. Előadása első részében Buddha élet-történetét meséli el eredetétől kezdve 80 éves korában bekövetkezett haláláig. A második rész a buddhisták tanításait foglalja össze. Három évvel később egy új vallásról ad hírt Brassai szintén a *Keresztény Magvetőben*.²⁸ Ez az új vallás a buddhizmusból indul ki. Max Müller egy dolgozata nyomán ismerteti az „ezoterikus buddhizmust”. Bevezetőben idézi Müllert: „A buddhizmus tudományos fürkészete Európában későbbre keletkezett, mint a brahmanizmusé, és amennyi haszontalanságot összefirkáltak, mielőtt a szanszkrit és pali nyelvek ismerete lehetővé tette tudósoknak a buddhisták irományai olvasását, az röviden s őszintén mondva borzasztó”. Az ezoterikus buddhizmust egy amerikai hölgy, bizonyos Madame Blavatsky hozta létre az 1870-es években, s főleg Ceylonban eléggé elterjedt. Brassai nem elégszik meg a Müller-féle kritikus hangvétellel, hanem a vallás egy hívetől is idéz, de végül maga is bírálóan zárja összegezését.

Dolgozatunkat hiánypótlónak és figyelemfelkeltőnek szántuk. A Brassaira vonatkozó eddigi gazdag irodalomban csak utalásokat lehet találni arra nézve, hogy tudott szanszkritul, s az egyetemen pár évig tanította ezt a nyelvet. Néha még gazdag könyvtáráról is szó esik. De senki sem próbálta kimutatni, miben áll Brassai szanszkritológiai munkássága. Ennek fő oka, hogy halála után jóformán senki sem ismerte Kolozsvárt a szanszkrit nyelvet, tehát nem érezte magát hivatva e terület kutatására. Mi sem lévén szakemberek, csak felmutatjuk, milyen vonatkozásai vannak Brassai szanszkrit tudásának. Kétségtelenül egyedül tanította e nyelvet tájainkon. Egyetlen fordítás-részletet (esetleg kettőt) közölt, két fordítást megbírált. Mindez arra utal, hogy jól kellett ismernie a nyelvet. Szanszkrit könyvtára legértékesebb hagyatékaik közé tartozik.

---

²⁶ Ezt a hatalmas művet, mely a Brassai könyvtáron belül a Br. 2458 jelzetet viselte, most az U 56366 jelzet alatt nyilvántartott, kikértük, de csak az V–VII. köteteket és a pótlék-kötetet találták meg.

²⁷ *Buddhizmus*. Keresztény Magvető XXV. évf. (1890) 1–19.

²⁸ Egy új vallás. Uo. XXVIII. évf. (1893) 255–277.

Függelék

Brassai Sámuel könyvtárának betűsoros jegyzéke

Részlet: Sanskrit könyvtár

1. Rig-vedae Specimen. Edidit Fridericus Rosen. Londini, 1830.
2. Rig-veda od. die heiligen Lieder der Brahmanen. Herausg. v. Max. Müller. Erster Theil. Leipzig, 1856.
3. Die Hymnen des Rigveda. Herausg. v. Theodor Aufrecht. 2 Theile, Bonn, 1857.
4. Markandeyi Purani seccio. (Devimahatmyam.) Edid. Ludovicus Doley. Berolini, 1831.
5. Lois de Manou. Publies par Auguste Loiseleur-Deslongehams. Paris.
  - I. rész: sanskrit szöveg, 1830.
  - II. rész: francia fordítás, 1833.
6. Valmikiramayana. [Kereszt-folio] Sinel et a.
7. Mahabharata. 14 köt. [Kereszt-folio]
  - I. Adiparvam
  - II. Sabhaparvam
  - III. Vanaparvam
  - IV. Virataparvam
  - V. Udyogaparvam
  - VI. Bhismaparvam
  - VII. Dronaparvam
  - VIII. Karnaparvam
  - IX. Satyap – Sauptikap – Striporvam
  - X. Santyaparvam
  - XI. Santyaparvam (folyt. és vége)
  - XII. Anusasanoparvam
  - XIII. Asvamedhikap – Asramavasikap – Mausalap – Mahaprasthanikap – Avargaroha nikaparvam
  - XIV. Index
8. Sanhita of Samaveda. Prepared by the Reverend F. Stevenson. London, 1843.
9. Dasakumaracarita. – Adventures of Ten Princes by Sri Dandi. Ed. by H. H. Wilson. London, 1846.
10. [Ghatakarpara] das zerbrochene Gefäss. Herausg. v. G. M. Dursch. Berlin, 1828.
11. Kalapasutra. (Ceremonial-directory) of Bhadrabahu. Ed. by Herrmann Jacobi. Leipzig, 1879.
12. Nalodaya. Sanscr. Carmen Calidaso adscriptum. Ed. Ferdinandus Benay. Berolini, 1830.

13. Vikramankaderacarita. A life of king Vikramanditya. Comp. by Bilhana. Ed. by George Bühler. Bombay, 1875.
14. The Raghuvansa of Kalidasa. Ed. by Shankar P. Pandit. London.
Part I. Canto I–VI. 1869.
Part II. Canto VII–XIII. 1872.
Part III. Canto XIV. 1874.
15. Maghaduta by Kalidasa. Singaratilaka ex recensione Gildemeisteri. Bonnae, 1841.
16. Bana's Kadambari. Ed. by Peter Peterson. Bombay.
Part I. 1879.
Part II. Fasc. 1. 1882.
Part II. Fasc. 2. 1883.
17. (Gr. hyasutra) Indische Hausregeln. Herausg. v. Ad. Fr. Stenzler. Leipzig.
I. As'van laxjana. 1864.
II. Paraskara. 1876.
18. Assalanayasultam. (Prakrt.) Ed. by Richard Pischel. Chemnitz, 1880.
19. Hitopadesas id est Institutio Salutis. Ed. Aug. Guil. Schlegel et Christianus Lassen. Bonnae ad Rhenum.
Pars I. Textus
Pars II. Comment. crit. 1831.
20. Hitoopadesa or Salutory Cansels of Vishna Sarman. Translat. by Francis Johnson. London, 1848.
21. Pantschatantrum sive Qucnguepartitum de moribus exponens. Ed. Ioannes Godofr. Lud. Kosegarten. Pars II. textus ornator. Particula 1. Gryphiswaldise 1859.
22. Pancatantra. – hiányzik!
23. Panchatantra. Ed. by F. Kielhorn. I–III. Bombay, 1881–1882.
24. Bhartriharis Sententiae. Ed. P. a Bohlen. – hiányzik!
25. The Nitisataka and Vairagyasataka of Bhartrihari. Ed. by Kashinath Frimbak Telang. Bombay, 1874.
26. Nalus Mahabharati Episodium. Curante Francisco Bopp. Berolini, 1832. (Egy töredékes és egy teljes példány.)
27. Die Geschichte von Nala. Versuch einer Herstellung des Textes von Charles Bruce. St. Petersburg, 1862.
28. Egy címtelen könyv, melyben négy episodium a Mahabharatából. (Berolini, 1829.)
1. Diluvium
2. Savitri
3. Draupadiharanam
4. Arjunasamaganas
29. Bhagavadgita. Recens. et interpret. Aug. W. Schlegel. Bonnae, 1846. Ed. altera, cura Lasseni.

51. Indische Sprache. Sanskr. deutsch, herausg. von Otto Böhtlingh. 3. Theile. 2. Aufl. St. Petersburg, 1870–1873.
52. Kathasaritsara. Märchen Sammlung des Sri Somadeva Bhatta. Sanskrt. Deutsch herausgeg. von dr. Herrmann Brockhaus. Leipzig
I–V. Buch 1839.
VI–VIII. Buch 1862.
I–V. Buch Sanskr. Text Uebers.
53. Rajatarangini. Histoire des rois du Kashmir. Traduireet commenté par M. A. Troyer.
Tom. I. Texte sanscr. Paris, 1840.
Tom. II. Trad. Paris, 1840.
Tom. III. Trad. Paris, 1862.
54. Christ. Lassen: Anthologia sanscritica glossario instructa. Bonn, 1838. ... /hiányzik!/
55. Chr. Lassen: Anthol. sanscr. ed. II. – hiányzik!
56. Otto Boehtlingk: Sanscrit Chrestomatie. St, Petersburg, 1845. – a címlap hiányzik!
57. Theodor Benfey: Handbuch der Sanscrit Sprache. 1852–1854.
I. Grammatik
II/1. Chrestomathie
II/2. Glossar
58. Desgranges: Grammaire Sanscrit-Francaise. Paris, 1845–47.
59. Franciscus Bopp: Glossarium sanscritum. Berolini, 1847.
60. Otto Boethlingk und Rudolf Roth: Sanscrit-Wörterbuch. Sankt Petersburg. VII. Theile 1855–75. és egy Supplements
61. Monier Williams: A Sanscrit–English Dictionary. Oxford, 1872.
62. Anundoram Borosah: A Practical English–Sanskrit Dictionary. Calcutta, 1877–81. I–III. vol.
63. Wilson’s Dictionary. (New edition by Theodor Goldstücker.) London and Berlin, 1856. (Az új kiadó halálával töredéknek maradt.)
64. Grossmann’s (Herrn /Heron?) Wörterbuch zum Rig-veda. Leipzig. Brockhaus. 1873.
65. Ritusanbara, i.e. Tempestatum Cyclus. Carmen Kalidaso adscriptum. Ed. P. a. Bohlen. Lipsiae, 1840.
66. Die Vetalapancavinsatika. Herausgegeben von Heinrich Uhte. Leipzig, 1881.
67. Vamana’s Stylregeln. Bearbeitet von C. Capeller. Strassburg, 1880.
68. Beiträge zum Kenntniss der Vedischen Schulen. Von Dr. Richard Simon. Kiel, 1889.
69. Indian Wisdom, or Examples of the... doctrines of the Hindous. By Monier Williams. London, 1876.
70. Étude sur la litteratura sanscrite. Par A. Philibert Soupe Lex. Paris, 1877.

71. Meghaduta vagy der Wolkenbote.
72. Sakuntala. Uebersetzt von L. Fritze. Schloss Chemnitz, 1877.
73. Sakuntala. Deutsch von E. Lobedan. Leipzig, 1884.
74. Das Lied von König Nala. (Sanskrit.) in tanscribirten Text. Herausg. von H. C. Koller. Leipzig, 1885.
75. Rigveda Sankita. Liber I. Sanscrit et latine edidit Fr. Rosen. London, 1838.
76. Ardschuna's Reise zu India's Himmel u. andere Episoden des Mahabharata. Sanskrit Text. Herausg. v. Franz Bopp. Berlin. 1868.
77. Abhandlungen zur Kunde des Morgenlandes. 3ter Bd. Nr. 4. Indische Hau[s]regeln. Sanskrit. und deutsch herausg. v. A. F. Stenzler. Leipzig, 1864.
78. Vedachrestomathie. Herausg. v. Dr. Hillebrandt. Berlin, 1885.
79. Sakuntala. (Magyarra) fordította Fiók. Budapest, 1884.
80. The Bhasha Pariccheda (Logica). Calcutta, 1872.
81. Tarka Sangra. (Logika rövid summája.) Calcutta, 1872.
82. Kamandaki, or Elements of Polity. Calcutta, 1845.
83. Vasantatilaka. (Tavaszi költemény.) Calcutta, 1872.
84. Mallikamaruta. Drama in 10 acts. Calcutta, 1878.
85. Mahaviracharita. Drama. Calcutta, 1873.
86. Mudrarakshasha. Drama in 7 acts. Calcutta, 1881.
87. Prasannaraghava. Drama by Jayadeva. Serampere, 1882

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZI MÚZEUM GONDOLATA¹

Az első világháború kitörését követően, 1916 nyarán a Habsburg-monarchia katonai kudarcai megérlelték Románia hadba lépési szándékát. A bukaresti kormány a tartós francia nyomásnak engedve augusztus 17-én titkos szerződésben csatlakozott az antanthoz. A hadba lépésért cserébe Romániának ígérték Bukovina egy részét, az egész Bánságot, a történeti Erdélyt és az attól nyugatabbra fekvő területeket, nagyjából a Tisza vonaláig Debrecen és Orosháza szűkebb környékét kivéve. Tíz nappal később, augusztus 27-én Románia hadat üzent, és még aznap éjjel átkelve a Kárpátokon megtámadta Erdélyt. A hatóságok már az első napon hozzáfogtak a veszélyeztetett övezetek kiürítéséhez, és felszólították a lakosságot a Maroson túli területek elhagyására.²

Kelemen Lajos – naplófeljegyzése szerint – augusztus 28-án délelőtt tudta meg „azt, amit az álarcos rablóról előre s hosszú ideje hinni lehetett [...], hogy Románia is hadat üzent nekünk.”³ Az Unitárius Egyház 27–28-án éppen főtanácsi ülést tartott, amelyen Kelemen Lajos is részt vett. Az ülés végén – írja naplójában – „Máthé Lajos firtosvávaljai pap szinte megható felszólalásában kért utasítást, hogy eshetőleg történhet veszély idején mit tegyen a klenódiumokkal.”⁴ A gyűlés tanácstalan volt, éppen ezért Ferencz József püspök megtárgyalásra javasolta a kérdést. Fekete Gábor főgondnok az állami hivatalok pénzének és levéltári anyagának megmentésére szóló utasításokat mondta el. Kelemen Lajos is felszólalt, s amint feljegyzéseiben írja: „óva intettem a papságot, hogy papirost, szövetségeműt el ne ásson, s ha valami klenódiumfélét így rejtene el: arról leírást és rajzot véve fel lezárva juttassa ezt ide Kolozsvárra. Ajánlottam – folytatja –, hogy a legbecsebb mütárgyakat a veszélyeztetett helyekről hozzák be ide a pénztár által használt levéltári helyiségbe, őrizetbe.”⁵ A gyűlés végére nagyon szomorú lett a hangulat. Mindenki felett a jövő árnyéka lebegett. „Sok háromszék- és udvarhelykőri atyánkfia – jegyzi meg Kelemen Lajos – ment a bizonytalanság érzésével haza. Ki tudja, hogy melyikkel, mikor és hogyan találkozunk?”⁶

¹ Megjelent a Kiss András történész 80. születésnapjára szerkesztett emlékkönyvben, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.

² Lásd: Erdély története. III. Bp., 1987. 1694–1697.

³ Kolozsvári Állami Levéltár. Kelemen Lajos fond. 40. Kelemen Lajos naplója. 1894–1925. (a továbbiakban KLN) 1916. augusztus 28.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.